

2017.11.09 Vilnius #AtmintisAtsakomybėAteitis

#RemembranceResponsibilityThe Future / November 9th Vilnius

Lithuanian Antisemitism in 1930s/ Lietuvių antisemitizmas XX a. 4-tajame dešimtmetyje

Linus Venclauskas, Vytautas Magnus University, Sugihara Diplomats for Life foundation

Modelis: sava valstybė, auganti ir bręstanti tauta bei jos savimonė, 4-tasis dešimtmetis šios brandos viršūnė.

Pats A. Maceina savo svarstymuose eina dar toliau, įrodinėdamas tautinės valstybės kontrolės naudą ir svarbą. Anot autoriaus tokia valstybė ir susipratusi jos valdžia gali ir turi kontroliuoti įmanomai daugiau viešojo ir net privataus gyvenimo sferų, pavyzdžiui, savo gyventojus saugoti nuo galimų mezaliamsų:

Tuo tarpu naujoji valstybė pati aktyviai imasi organizuoti tautos ugdymą. Ji paima į savo rankas ne tik švietimą ir auklėjimą, siaurąją prasme, bet ir fizinį tautos gyvenimą ir jos sveikatos priežiūrą, josios narių didėjimą šeimose, josios priežiūrą nuo maišymosi su svetimais elementais, josios emigracijos ir imigracijos tvarkymą. Dėl to tam tikri nuostatai, draudžią skirtingos rasės vedybas, reikalaujant fizinės kultūros, švietimo priežiūros ir kontrolės yra reikalingi ir prasmingi.¹ Tokie svarstymai idėjiškai ir ideologiškai artimi totalitariniams režimams, pirmiausiai nacizmui. Tiesa, autorius toliau šios tematikos neplėtoja ir nebando įrodinėti, kaip tai darė tikri nacizmo apologetai, kad ne tikrai priežiūra vedybų klausimu, bet ir fizinė rasių segregacija yra naudinga ir būtina valstybės ir joje gyvenančios tautinės daugumos kūrybingos egzistencijos sąlyga. Tačiau filosofas visgi padaro labai aiškią perskyrą tarp tautinės daugumos, šiuo atveju lietuvių, ir tautinių mažumų:

Valstybė, būdama tautos objektyvacija, negali vienodai traktuoti tautiečius ir svetimų tautybių piliečius, arba vad. tautines mažumas. Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tikrai valstybės gyventojai. Jie gali naudotis visomis tautiečių teisėmis, bet negali turėti tų pačių privilegijų kaip tautiečiai. Jų dalyvavimas tautinės kultūros gyvenime, moksle, mene, visuomenės institucijose yra nepageidaujamas, o kai kuriais atvejais net neleistinas. Mažumos tautinėje valstybėje visados yra svetimas kūnas, kuris niekad nesutaps su tautos kūnu.²

Jei tokios ir panašios mintys kiek anksčiau publicistų buvo pateikiamos kaip svarstybinės, tai dabar A. Maceina jas bando pateikti, kaip neginčijamą principą, garantuojantį valstybės klestėjimą ir

¹ Dr. A. Maceina, Tauta ir valstybė // *Naujoji Romuva*, 1939, nr.,1, p., 228. Autorius naująją valstybę postuluoja taip: „Senosios valstybės nariai buvo *piliečiai*. Piliečio ženklas yra valstybės duotas *pasas*. Tuo tarpu naujoji valstybė savo egzistenciją grindžia ne piliečiu, bet *tautiečiu*. Tautiečio ženklas yra ne *pasas*, bet *tautinė individualybė*“. Ten pat, p., 229. Ten pat.

² Ten pat.

kūrybingumą. Mažumos, autoriaus žodžiais tariant, naujoje valstybėje galės užimti tik labai aiškiai apibrėžtą ir tautos daugumos reguliuojamą vietą, o jų saviraiška ir dalyvavimas visuomeniniame bei politiniame gyvenime priklausys tik nuo dominuojančios tautos malonės. Šiuo atveju taip pat galime konstatuoti, kad tautinės lietuvių bendruomenės konsolidacija A. Maceinos akimis žvelgiant, jau yra pasiekta, žinoma, dar neišbaigta, bet jau egzistuoja kritinė tautiškai susivokusių individų masė, kuri būtų pajėgūs įgyvendinti autoriaus siūlomą programą. Todėl ir filosofo retorika yra vienareikšmė, griežta ir bekompromisė – skaitytojų ir potencialių bendraminčių jau nereikia įtikinėti ir vilioti paramai, autorius mano, kad tokių asmenų jau yra pakankamai, todėl jis gali nebeieškoti kompromisų, bet siūlyti ir reikalauti siūlomų idėjų realizavimo – joms nepritariantys tiesiog bus ignoruojami ar atskiriami nuo „tautinio kūno“. Tuo tarpu ši ekskomunika tautinėms mažumoms jau yra paskelbta, diskutuoti galima tik dėl jos realizavimo būdų bei formų:

Šioji (tautinė – L. V.) jungtis yra sukurta rasės, gyvenamosios aplinkos ir istorijos likimo. <...> *Naujoji valstybė iš esmės yra tautinė.* <...> tautos viduje gyvenantys svetimtaučiai turi būti arba įjungti į tautos kultūrą ligi nutautimo, arba iškelti į savo valstybę, arba palikti kaip svečiai bei besinaudoją prieglaudos teisėmis. Kitokios išeities nebėra, jeigu mes norime, kad valstybė tikrai ir sėkmingai būtų tautos objektyvacija. Šis dėsniis yra ypač svarbus mažoms tautoms, kurioms, net ir nedidelis svetimtaučių skaičius kultūriniu atžvilgiu yra kenksmingas. Šiandien kai kuriose valstybėse matoma kova su svetimtaučių gaivalais turi gilios prasmės. Tai yra kova su tautos kūno skaldytojais. Galima nesutikti kai kur su šitos kovos priemonėmis. Bet pats tautinės kultūros apvalymo principas yra prasmingas.³

Pagal tokią logiką tautinės mažumos suvokiamos kaip blogybė *per se*, su kuria reikia kovoti, tam autorius siūlo kelis variantus, pirmiausiai asimiliaciją ar galimybę išvykti į savo gimtąją šalį.

Žinodamas, kad toks planas yra gana utopiškas, jis padaro ir išlygą, nepaklusniesiems siūlydamas gyventi prieglaudos sąlygomis.

Jonas Vaišnora net neneigia, kad įtampa tarp žydų ir krikščionių egzistuoja:

Faktas lieka faktu, kad krikščioniškoje visuomenėje žydai simpatijų niekuomet neturėjo. Jų klausimas šiandien darosi itin aktualus dėl jau minėtų priežasčių. Prie jų prisideda dar viena priežastis – žydų veržimasis į intelektualinio ir kultūrinio darbo barus. Jei iki šiol žydai dominavo prekyboje ir pramonėje, šiandien kai kuriose šalyse jie ima vyravoti įvairiose laisvosiose profesijose. Lenkai nusigando apsižiūrėję, kad net 40% teisininkų ir gydytojų yra žydai, sudarą vos 12% gyventojų. Taigi iškyla naujas pavojus: **žydai ima užvaldyti tautos smegenis, skverbti į visas kultūrinio gyvenimo sritis, viešai nebevertodami savo žydiškos kalbos ir pavardės. Jie ima rodytis ne tik piliečiai, bet ir tautiečiai** (išskirta mano – L.V.).⁴

Žydai ir krikščionys, šiuo atveju ir lietuviai, yra buvo ir bus svetimi, tad vienintelė svarstyтина problema ne kaip įveikti pasitaikančius nesutarimus ir nesusipratimus, bet kaip nuo žydų apsisaugoti. Autorius argumentuoja, kad kelis šimtmečius trukę bandymai asimiliuoti žydus buvo nesėkmingi ir neįgyvendinami. Tačiau dar blogiau tai, kad kai kurie žydai viešumoje nebenori būti aiškiai

³ Ten pat, p., 231.

⁴ Dr. J. Vaišnora, Žydų klausimas // *Židinys*, 1937, nr., 11, p., 418.

atpažįstamais žydais – jie keičia kalbą, dėvėseną, imasi inteligentiškų profesijų, o ne tik nuo seno jiems įprastų amatų, prekybos ir pinigų skolinimo. Autoriaus samprotavimai labai gerai atspindi didžiosios dalies lietuvių publicistų nuostatas ir vertybines gradacijas, kuriose pirmiausia ir svarbiausia savojo atributu laikomas tautiškumas, o tik po to seka pilietiškumas, tačiau dalis žydų tokia situacija nebepasitenkina – jie jau nebenori būti „piliečiais“, bet klasingai ima apsimitinėti „tautiečiais“, tai jau, žinoma, pavojinga tendencija. Todėl nenuostabu, kad tiek tolimesnės autoriaus mintys, tiek jo referentinis laukas grįsti antisemitinėmis nuostatomis ir biologiniais argumentais:

Garsusis anglų rašytojas H. Bellockas savo knygoje „The Jews“ (Žydai), konstatavęs aiškų faktą, jog žydai dėl savo hegemoninių siekimų ir dėl revoliucinės dvasios yra neramumo elementas, lygina juos su pašaliniu kūnu, įstrigusiu į sveiką organizmą ir dėl to erzinantį jį ir sukeltį jame reakciją. <...> Nors visi žydų klausimo žinovai pripažįsta, kad žydai sudaro visuomenei didesnę ar mažesnę pavojų, tačiau dėl praktinio žydų klausimo sprendimo nesutaria. Pocius visus siūlomus receptus suveda į tris: asimiliaciją, getas ir Palestiną, arba sionizmą.⁵

Pristatęs žydus kaip svetimus autorius pristato ir šios problemos sprendimo variantus. Kol kas viskas atrodo na taip jau blogai – žydai kelia problemas krikščionims, tačiau jas galima išspręsti kažkuriuo iš pasiūlytų variantų. Pirmasis, kaip jau minėjome, yra gana geras, bet neįgyvendinamas: žydai ilgą laiką sunkiai pasidavė asimiliacijai, tačiau visą laiką šalia šios proceso egzistavo ir gana tvirta nuostata, kad žydai keičiasi tik dėl išskaičiavimo ir niekuomet netampa tikrais krikščionimis ar lojaliais valstybės piliečiais. Antrasis būdas – suvaryti žydus į getus, tačiau: „eliminacija, kokia ji bebūtų, yra priešinga krikščioniškajai meilei ir gimtajai teisei“, vadinasi, šis variantas taip pat atmestinas. Tiesa, autorius aptaria savotišką žydų išskyrimą teisinėmis priemonėmis – suteikiant žydams taip vadinamąją tautinę autonomiją, tačiau tuoj pat pastebi, kad šia teise žydai yra linkę piktnaudžiauti. Pagal autoriaus logiką ir taip turėdami visas piliečių teises žydai, kaip tautinė mažuma, sau reikalauja dar ir papildomų privilegijų, taip diskriminuodami tautines daugumas.⁶ Galų gale lieka paskutinis sprendimo būdas – sionizmas ir viltys, kad tautiniai žydų jausmai bus tokie stiprūs, kad didžioji jų dauguma išsikels gyventi Palestinon. Tačiau ir čia autorius lieka pesimistas – žydai į Palestiną kelsis labai vangiai, nes jie nerodo jokio noro ir gabumų dirbti sunkius darbus, be to „jau senovės istorija rodyte rodo, kad žydai niekuomet nesugebėjo išlaikyti gerai sutvarkytos valstybės“.⁷ Autoriaus išvada pesimistinė: „žydų klausimas“ akivaizdus, aštrus ir spręstinas, tačiau tam padaryti kol kas nėra tinkamų ir efektyvių priemonių, todėl J. Vaišnorai nieko kito nelieka, kaip tik ši klausimą paversti metafiziniu ir apibendrinant teigti, kad:

⁵ Ten pat.

⁶ Plačiau žiūrėti: ten pat, p., 419.

⁷ Ten pat, p., 423. Autorius dar prideda: „Kita vertus, net ir realizavus sionistų svajones – sukūrus Palestinoje žydų valstybę, kas gali tvirtinti, kad žydai atsisakys savo mesianistinių aspiracijų užvaldyti pasaulį? Kažin ar žydiškoji valstybė dar labiau nepaskatintų žydų savo mesianistiškų tikslų siekti ir dar daugiau persvaros gauti kapitalizme ir revoliuciniuose sąjūdžiuose?“ Ten pat, p., 426.

Šis žydų tautos amžinumas ir nesuardomumas yra ženklas, kad žydai yra amžina tauta. Čia yra Apvaizdos planų paslaptis.⁸ Autoriaus išvada ganėtinai skiriasi nuo jo dėstymo – visu savu tekstu bandęs įrodinėti žydų išskirtinumą ir net pavojingumą autorius, kaip ir jo cituojami šaltiniai, įrodinėjo, kad „žydų klausimą“ reikia spręsti ir aptarė įvairias priemones, kurios, deja, pasirodė neefektyvios. Būdamas tikintis žmogus J. Vaišnora „žydų klausimą“ paverčia metafizine problema: žydų išskirtinumas ir nepasidavimas bet kokiai asimiliacijai yra Dievo plano dalis.

Kitame savo straipsnyje autorius argumentų labai nepakeičia, tiesiog imasi dar sykį grįsti senus stereotipus ir įrodyti, kad jie yra teisingi:

Žydo charakteris tuo įdomus, kad jis beveik per du tūkstančius metų nesutapo nei su teritoriniu, nei su politiniu, nei su kalbiniu vienetu. <...> Tikroji to priežastis („žydų klausimo“ sprendimas – L. V.) kad bibliinių laikų klajokliai ir žemdirbiai tapo geriausi pasaulio prekybininkai ir biznieriai, o drauge, žinoma, ir kapitalistai. Iš kitos pusės žydai visuomet yra pirmose proletarinio sąjūdžio ir revoliucininkų eilėse. Tautai, turinčiai kelis ar net keliolika tūkstančių tokių „mažumiečių“ susidaro visai rimtas pavojus. Tad ir nenuostabu, kad tai vienur, tai kitur žydų klausimas pamėginama spręsti dažnai nuaidinčiais pogromais. Radikaliausiai paskutiniaisiais laikais pasielgė Vokietija.⁹

Autorius įrodinėja, kad tokiomis pat prielaidomis remiasi ir kapitalizmas, ir komunizmas, kurie abu, be abejo, yra „žydų kūriniai“¹⁰. Be to, žydai „patys prisipažįsta revoliucinio mesianizmo trokštą ir siekią, dėl to <...> visi žydai kaip toki, yra pavojingi: jie sudaro pasauliui nuolatinį pavojų“.¹¹ J. Vaišnora šį klausimą bando kiek niuansuoti, teigdamas, kad kai kurie „žydų klausimo“ specialistai nėra tokie griežti, bet visi be išimties sutaria, kad žydai yra didesnė ar mažesnė problema kultūringoms visuomenėms.

Kaip pastebi L. Truska, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje „žydų klausimu“ ėmė rašyti ir anksčiau į šią problematiką nesivėlusį spauda. Pavyzdžiui, „Ūkininko patarėjas“ savo skaitytojams bando atsakyti kas bus su žydais.¹² Savo publikacijoje laikraštis bando nagrinėti žydų situaciją taip pat teigdamas, kad žydų mažuma yra problematiška ir per daug ekspansyvi:

O kada jų tiek daug mokslus išsaina, kada jie turtingesni, tai jiems laisvoje konkurencijoje yra daug lengviau ir pelningesnius užsiėmimus užimti. <...> Ir jeigu tokia laisvos konkurencijos padėtis pasiliktų, tai dalykai eitų ir toliau ta pačia linkme, ligi visos geriausios pozicijos būtų užimtos vien žydų, o kiti tegalėtų turėti tik tai, kas nuo žydų būtų pasilikę.¹³

⁸ Ten pat, p., 427.

⁹ Dr. J. Vaišnora, Žydai šių dienų gyvenime ir kultūroj // *Židinys*, 1937, nr., 11, p., 287 - 288

¹⁰ Ten pat, p., 289 – 293. J. Vaišnora savo skaitytojams teigia: „Aukščiausias žydų idealas – perkeisti pasaulį į bevardę akcinę bendrovę su dideliais kapitalais; jos vadai turėtų būti žydai. Toji bendrovė turėtų naudotis visų kitų darbu. O Izraelis, padedamas vieno kito klusnaus įrankio, galės tada diktuoti savo tezes. Trumpiausias kelias tam atsiekti – komunizmas.“ P., 291.

¹¹ Ten pat, p., 294.

¹² Plačiau žiūrėti: L. Truska, *min., veik.*, p., 165.

¹³ Kas bus su žydais? // *Ūkininko patarėjas*, 1938, nr., 46, p., 22.

XX a. trečiame – ketvirtame dešimtmečiuose dalis autorių jau juto ir bandė parodyti, kad kritinis lietuvių sąmoningumas jau yra susikristalizavęs, belieka jį tobulinti ir puoselėti, dėl to retorika tampa griežtesne, oponentai ir nesusipratusiai užuot įtikinėjami tiesiog gąsdinami ir perspėjami, kad jų kitoniškumas jiems patiems gali brangiai kainuoti. Tačiau, kita vertus, kaip aiškėja iš mūsų aptariamų ir kitų publikacijų, lietuvių publicistai jautė ne tik tautinę vienybę ir sąmoningumą, bet tuo pačiu lietuvių tautą laikė ir labai jautriu organizmu, reikalingu nuolatinės priežiūros ir rūpesčio. Tiek „Ūkininko patarėjas“, tiek kiti laikraščiai ėmė įrodinėti, kad žydai iš ekonominio ir visuomeninio gyvenimo turi būti civilizuotai pašalinti remiantis įstatymais ir kitomis valdžios galiomis. Nes žydai jau nuo seno užima lietuvių trokštamas pozicijas, be to sąlyginai yra labiau išsilavinę, o konkurencinėje kovoje pasirodantys geriau nei lietuviai. Šiuo požiūriu lietuvių bendruomenė yra dar silpna ir gintina ir, ragina publicistai, čia valdžia turi pagelbėti savo tautai ir imtis žydų diskriminuojančios politikos ir įstatymų. Straipsnio autorius aptardamas Vokietijos politiką žydų atžvilgiu nepuola jos visiškai palaikyti, joje matydamas ir plusų ir minusų. Galų gale, autorius klausia kaip tokioje situacijoje turi elgtis lietuviai: „ar mums reikia pasilikti kokią išganymo salele?“ ir vėliau tuo didžiuotis, ar eiti tuo keliu kuriuo pasuka vis daugiau Europos valstybių? Atsakymas aiškus ir paprastas:

Atsakyti į šį klausimą galime tikrai savo tautos interesais remiantis. <...> Mes neturime kitus be atodairos naikinti, bet teisingai priklausančias pozicijas turime laikyti užėmę. Jeigu to nėra tai nereiktų atidėlioti susitvarkymo. Laikas nesikarščiuojant, bet rimtai apsidairyti ir padėti išsiaiškinti.¹⁴

Vienintelis šio teksto skirtumas tas, kad autorius dar bando „žydų klausimą“ svarstyti niuansuotai, atsargiai vertindamas kai kurias antižydiškas priemones, keletą kartų skaitytojams primindamas, kad „žydai irgi žmonės“. Tačiau jo išvados niekuo nesiskiria nuo pagrindinio „žydų klausimo“ publikacijų srauto. Nors lietuviai ir yra geraširdžiai ir sukalbami, bet tiesiog pati istorijos logika juos verčia imtis peržiūrėti santykius su žydais, nes abipusiai santykiai, pasirodo, nepriklauso nuo šių dviejų bendruomenių – yra kažkokia viršesnė jėga, kuriai paklusdami lietuviai turi nedelsdami peržiūrėti santykius su žydais ir atsiimti sau priklausančias pozicijas. Galime sakyti, kad tokį elgesį suponavo ir etnocentriškai organizuotas lietuvių nacionalizmas bei vis dar besitęsiančios pastangos sukurti ir išpuoselėti modernųjį lietuvių projektą, kuriame, vėlgi pagal etnocentrinio nacionalizmo logiką, galią – politinę ir finansinę - teikiančios pozicijos turėjo būti neginčijamai sukonzentruotos tautinės daugumos, t.y., lietuvių rankose.

Visiškai tiesiogiai „žydų klausimo“ svarstymo ėmėsi Jonas Balys, teigdamas, kad sprendžiant šią problemą daromos dvi klaidos:

¹⁴ Ten pat, p., 23.

1. žydus laikoma tam tikrais „semitiškos rasės“ atstovais ir 2. ši rasė laikoma mažaverte. <...> Žydai yra tauta ir kaip kiekviena tauta, daugelio rasių mišinys. <...> Neteisingas yra teiginys, kad žydai yra mažavertė tauta. Būdami neskaitlingi, jie yra davę daug tikrai gabių žmonių daugelyje kultūros sričių, jie valdo milžiniškus kapitalus, daug kur ir mažumoje būdami įgauna tiek daug reikšmės visuomeniniame bei politiniame gyvenime, kad dažnai nustumia į užpakalį tikruosius krašto šeimininkus.¹⁵

Įvadinės autoriaus pastabos iš pradžių teikia vilties, nes jos gana aiškiai nukreiptos prieš vis labiau įsivyraujantį stereotipą, jog žydai yra žemesnės rasės atstovai. Autorius savo teiginiais bando įrodyti priešingą tiesą, tačiau iš teksto netrunka paaiškėti, kad tokia argumentacija nėra bandymas sugriauti šį stereotipą, bet tiesiog pakeisti jį kitomis antižydiškomis nuostatomis. Pagal straipsnio logiką reiktų suprasti, kad žydus laikant žemesne rase susikuriama pavojinga iliuzija, kad jie gali būti lengvai nugalimas priešininkas. J. Balys ragina būti budriems ir suprasti, kad žydai yra talentingi ir gudrūs, o tai yra daug pavojingiau, nei laikyti žydus, žemesniais, antrarūšiais žmonėmis. Paskutinės mūsų citatos eilutės kaip tik ir bando išryškinti šį pavojų – žydai būdami mažuma tariamai sugeba uzurpuoti geriausias ir įtakingiausias pozicijas visuomenėje ir taip ją kontroliuoti. Autorius savo pasakojimą pradėjęs naudodamas kiek skirtingus argumentus ilgainiui grįžta į jau nusistovėjusį pasakojimą apie žydus: jie sukčiai ir apgavikai, dominuojančią tautą ir valstybės interesus palaiko tik tiek ir ten, kur mato naudos sau patiems ir t.t.¹⁶ Bendrai J. Balio tekstas priskirtinas tai kategorijai rašinių, kurie bando parodyti „tikrąjį“ žydų veidą, o su šia neteisybe kovoti kviečia ne sąmoningus lietuvius, bet pačią valdžią.

Toks adresato posūkis fiksuotinas trečiajame dešimtmetyje, nes nuo XIX šimtmečio antros pusės lietuvių periodikoje vyravo lietuvių sąmoningumo ir kolektyvinio veikimo prieš žydus retorika. Lietuviai kolektyviai buvo raginami imtis verslų ar amatų, steigti parduotuves, nesiduoti žydų mulkinami ir pas juos nepirkti. Vėliau konstatuojant žydų „blogybes“ kreiptasi ne tik į lietuvius, bet konkrečiai į valdžią (kuri, kaip jau minėjome, dalies publicistų ir gyventojų nuomone šiuos raginimus visiškai ignoravo). Tai galėtų būti dar vienas paaiškinimas, kodėl nemaža dalis gyventojų vis labiau nusivylė ir nepasitikėjo valdžia, ryždamiesi įstatymų nesilaikymui ir prasižengimams, sprendžiant lietuvių ir žydų santykius. Dalyje visuomenės galėjo susidaryti nuostata, kad valdžia ignoruoja raginimus spręsti „žydų klausimą“, vadinasi, jį reikėjo spręsti patiems gyventojams. Šiuo atveju bene didžiausią katalizatoriaus vaidmenį atliko „Verslas“ ne tik kreipęsis į valdžią imtis įvairių priemonių prieš žydus, bet nuolat pabrėždavęs ir lietuvių sąmoningumo bei vieningos kovos prieš žydus poreikį ir būtinybę. Grįžtant prie Jono Balio jis, pateikęs savo argumentus ir įtikinančią statistiką, situaciją pristato kaip itin pavojingą:

¹⁵ Dr. J. Balys, Antropologinė ir sociologinė žydijos problema // Akademikas, 1938, p., 40.

¹⁶ Ten pat, p., 43.

Šie skaičiai pakankamai valdžiai kalba, kokia ateitis laukia Lietuvą – mes veikia paskęsime žydų jūroje, jie išstums lietuvius iš visų laisvųjų profesijų, mums palikdami tik valdiškas vietas, kurios jau užpildytos. <...> Lietuvos ateitis bus tikrai liūdna, jei nebus laiku susigriebta ir neįvykdytas numerus clausus, jei mūsų vyriausybė ir visuomenė nesupras ir neims ypatingomis priemonėmis remti ir pakeičyti lietuviškos pramonės ir prekybos.¹⁷

Lietuviai neturėtų pasiduoti iliuzijai, kad žydai yra žemesnės rasės atstovai ir dėl to ilgainiui lietuviai konkurencinėje kovoje juos nustelbs. Reikia būti sąmoningiems ir imtis apgalvotų bei pragmatiškų žingsnių, kad žydai būtų eliminuoti. Šiuo atveju ir akademiniam sluoksniams priklausantis asmuo įrodinėja, kad prieš žydus nukreiptos „reformos“ yra būtinos ir neatsiejamoms nuo lietuvių tautos gerbūvio suklestėjimo.

Kiek kitokius registrus šioje diskusijoje pasiūlė Jonas Šliūpas, tačiau ir šiuo atveju, kaip ir per visą mūsų aptariamąjį laikotarpį, alternatyvus balsas buvo vienišas ir greičiausiai mažai teišgirstas, juoba, kad ir publikuotas jis buvo galima sakyti marginaliniame ir mažą skaitytojų ratą turinčiame laikraštyje „Laisvoji mintis“. Viena vertus, J. Šliūpas kuria utopinę viziją teigdamas, kad reikia kurti tokią visuomenę, kurioje nebūtų turtuolių ir vargšų, ryškių socialinių kontrastų, o atlygis už darbą būtų teisingas.¹⁸ Bet autoriaus siūloma pozicija neteisybės, ar konkrečiai antisemitizmo atveju yra galima sakyti išskirtinė: J. Šliūpas siūlo ne autarkišką būvį, bet ragina kovoti ir reikšti nepasitenkinimą dėl Europoje, pirmiausiai Vokietijoje, vykstančios žydų diskriminacijos įrodinėdamas, kad kovodami už kitų teises, mes tuo pačiu kovojame ir už savąias:

Žmogų kankina, niekina, persekioja. Jo neužmuša, bet ir pabėgti neleidžia. Atima jo turtą, jo darbo vaisius, bet uždraudžia dirbti ir pelnyti duoną kasdieninę. <...> mes turime atsiminti, kad kovodami dėl laisvės ir teisingumo kitiems, tuo pačiu kovojame dėl savo laisvės ir teisių.¹⁹

Galų gale J. Šliūpas labai taikliai įvardija ir tai, ką pats autorius vadina antisemitizmo reikšme, anot jo:

Kai antisemitizmas nustoja aktualumo, fašizmas atpirkimo ožį perkelia ant laisvamanių ir kitų pažangiųjų grupių. Bet visada, kada kur nors pasireiškia stipresnis antisemitizmas, galime būti tikri, kad bendruomenėje kažkas netvarkoje, kad antisemitizmas žmonėms pakišamas tik kaip priemonė užtušuoti tikrąsias negalavimų priežastis.²⁰

Trumpoje savo publikacijoje autorius atskleidžia tai, ką vėliau patvirtins ne vienas tyrinėtojas – neapykantos skatinimas buvo tik bandymas efektingai, bet ne efektyviai spręsti visuomenėje glūdinčias problemas. Kita vertus, J. Šliūpo pozicija gali būti klasikiniu ambivalentiško ir kontekstualaus mąstymo pavyzdžiu, nes jau po metų autorius „žydų klausimu“ samprotavo kiek kitaip, o jo mintis spausdino ne laisvamanių „Laisvoji mintis“, bet gana nacionalistiškai nusiteikusi „Tėvynė“.

¹⁷ Ten pat, p., 44 – 45.

¹⁸ Dr. J. Šliūpas, Antisemitizmo reikšmė // *Laisvoji mintis*, 1939, nr., 14, p., 1.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ Ten pat.

„Jo nuomone rusai lietuviams nebaisūs, o daug baisesni yra lenkai ir žydai“.²¹ Šiaip J. Šliūpas varijuoja trimis lietuvių publicistikoje gana plačiai pristatytais ir aptartais „priešais“ – lenkais, rusais ir žydais, toliau nuo kiekvieno autoriaus pozicijų bei nuostatų priklausydavo šių „blogybių“ gradacija. Tiesa, lenkai ir žydai būdavo pristatomi ne kaip etninės grupės bendrai, bet pirmiausiai kaip Lietuvos tautinės mažumos. Žydų atveju šis vaidmuo buvo kiek kitoks jie vaizduoti ne tik kaip tautinė mažuma Lietuvoje, bet Europos ar net pasaulio problema bendrai. Tuo tarpu rusai, kaip tautinė mažuma, Lietuvoje nebuvo problematiška ir į kritikos lauką papildavo gana retai, šis etnonimas daugiau taikytas arba Rusijos gyventojams, arba bolševikams. J. Šliūpas savo pastebėjimais dalijasi Lietuvos kontekste, todėl ir jo pavojingumo gradacija yra būtent tokia, kita vertus, autorius dėl šių mažumų įsigalėjimo kaltina ne tik jų ekspansyvumą, bet ir lietuvių elitą:

Mūsų viršūnės juk pačias turi pasirinkę lenkes, ruses ar žydes... Per jas svetimieji jas įveikia. Vyrai yra minkšta tešla, o svetimos moterys yra didesnės viliokės, negu lietuvaitės. Tai šaltinis mūsų nelaimių. Rusai iki šiandien yra žmoniški, niekur nesikiša į vidaus gyvenimą, bet užtat kitokie yra žydai ir lenkai. Mūsų aukštybės nori kukliai ir švelniai elgdamiesi patraukti prie savęs šubravecus ir erkes. Žinoma, tai kvailybė.²²

Tokia autoriaus pozicija ryškiai kontrastuoja su išsakyta prieš metus, tačiau, kaip jau minėjome, ji gali būti geras kontekstualaus mąstymo pavyzdys. Iš principo J. Šliūpas yra nusiteikęs prieš antisemitizmą, kaip reiškinių, bet kuomet reikalai pakrypsta jo rūpimos šalies – Lietuvos – aptarimo reikalu autorius jau demonstruoja kitokį požiūrį, tuomet žydai jau nėra tiesiog paprasti, neteisingai skriaudžiami ir persekiojami žmonės, bet:

Žydai centrus miestų pasigrobę jau rūpinasi turėti „valstybę valstybėje“, atplūdėliams geidžia gauti pilietybę. Kaune žada žydams pasaulinę akademiją įkurti, o Lietuvoje įrengti antrąjį Jeruzalimą. Visur skverbiasi į aukštesnes vietas, pav., Vilniuje nori vice burmistro žydo. Paperkų nesigaili...

Aš siūlau sekvestruoti žydų ir lenkų centrus miestuose. Bet aš tai juk ne valdžia! Aš puošiamas daktaratais (jau turiu juos trijų fakultetų), bet šiaip turiu tenkintis užpečkiu, kaipo nusenęs, nusidėvėjęs kuinas. <...> Šiaip jau gyvenu lyg dėl dekoracijos kitiems, o gyvenimo kreipti šen ar ten man jau nebelikta! Norėčiau, bet sako: pasenęs...²³

Rūpindamasis savosios tautos gerove J. Šliūpas, kaip pats sako, yra pasirengęs sekvestruoti žydų ir lenkų centrus lietuviškais turinčiuose būti miestuose, nes esama situacija aušrininko netenkina ir iš tautinių pozicijų žvelgiant atrodo neteisinga. J. Šliūpas pritaria nuostatai, kad savoje tautinėje valstybėje pirmiausiai dominuoti ir visas saviraiškos teises nekvestionuojamai turi turėti dominuojanti tautinė grupė. Tokiu būdu pasaulyje tarpstantis antisemitizmas gali būti kritikuojamas kaip blogybė, tačiau savųjų interesų gynimui jis gali būti veiksminga ir būtina priemonė, be abejo, segregacinių nuostatų ar įstatymų nelaikant antisemitizmu, o tik teisingomis ir reikalingomis priemonėmis ginant tautinius interesus.

²¹ Dr. Jono Šliūpo laiškas iš Lietuvos // *Tėvynė*, 1940, nr., 18, p., 3.

²² Ten pat.

²³ Ten pat.

Tokias gana radikalias J. Šliūpo mintis iš dalies propagavo mūsų jau ne kartą minėtas „Verslas“, o 1939 metų pradžioje susikūrusi radikali nacionalistinė organizacija Lietuvių aktyvistų sąjūdis savo laikraštyje „Bendras žygis“ ėmė kelti radikalias nacionalistines nuostatas ir kurstyti ksenofobines nuotaikas. Tiesa, pagrindiniu šios grupės taikiniu tapo A. Smetonos režimas, tad nenuostabu, kad laikraštis netrukus buvo uždarytas (didžiojoje Lietuvoje), tačiau ir pirmieji jo numeriai pasakė gana daug. Iš esmės rengiamas ir leidžiamas Klaipėdos krašte „Bendras žygis“ sistemos kritikai pasirinko, galima sakyti, jau pramintą kelią. Kaip ir pirmoji lietuvių kalba leista periodika laikraštis kreipėsi į tautą, pirmiausiai, valstiečius ir darbininkus. Tik dabar buvo stengiamasi ne tiek kelti jų sąmoningumo lygį bendrai, kiek įtikinti šio naujo sąjūdžio svarba ir patraukti savo pusėn. Todėl iš esmės laikraščio retorika buvo ne dialogiška, bet puolamoji.

Lietuvių aktyvistų požiūrį į A. Smetonos valdžią gana gerai nusako jų pačių pateikta formuluotė:

Lietuva nėra laisva, bet okupuota saujelės tautininkų, turinčių 25 kartus mažesnę teisę Lietuvą valdyti, kaip Lietuvos žydai, kurių skaičius kaip tik 25 kartus didesnis už tautininkų skaičių. Grįžta knygnešių laikai ir Maironis vėl aktualus: „Pavasaris eina Karpatų kalnais – Lietuvoje nei žodžio nei rašto neleidžia...“²⁴

Tokia laikraščio pozicija ryškiai kontrastuoja su pagrindine lietuviškos periodikos pozicija nuolat įrodinėjusia, kad tautinės mažumos bendrai, ir žydai konkrečiai, turi ir reikalauja sau per daug teisių ir kelia rimtą pavojų nuolat bandydami perimti valdžią į savo rankas, arba bent jau įtakoti esamą, kad ši darytų mažumoms palankius, o daugumai tariamai žalingus, sprendimus. Tokią laikraščio poziciją reiktų interpretuoti kaip sarkastišką, teigiančią radikalią opoziciją tautininkams kaip itin blogam valdžios variantui – jau geriau tegu mus valdo žydai, t.y., svetimi, negu savieji – tautininkai, nes, laikraščio įsitikinimu, paisant aritmetinių proporcijų žydai reprezentuoja didesnę gyventojų dalį nei tautininkai.

Gana provokatyviai atrodo 1940 m. „Vaire“ pasirodęs tekstas. Tai savotiškai anoniminis kūrinys – kalbasi neprisistatęs autorius ir iš Lenkijos (po Antrojo karo pradžios) pabėgusi ponios prokurorienė. Dialogo metu autorius provokuoja savo pašnekovę, pasisakančią už žydų išnaikinimą. Pats autorius lyg ir atsiriboja nuo prokurorienės minčių, ją užjaučia dėl tamsumo, tačiau žydų atskyrimo idėją palaiko:

- Rezervatas, sakau, tai tokia vieta, kur medžioti negalima. Taigi ir Liublino rezervate žydams bus bent kiek geriau, kad jų mušti niekas negalės...

- Ir aš manau, gerai, kad žydai surinkti į vieną vietą, - pagyvėjo mano poniutė, - kai bus atstatyta Lenkija juos bus lengviau iš karto sunaikinti...

- Kaip žiurkes išnuodyti – liūdnam nusišypsojau.

²⁴ Atsišaukimas // *Bendras žygis*, 1939, nr., 1, p., 15.

- O kad ir kaip žiurkes, - atšovė poniutė, - o kam jie Gardine į mūsų kareivius šaudė?
- Taip visi žydai ir šaudė į lenkų bėgančius karius?
- Ne visi, bet visi tokie...
- Girdėjau, kad į lenkų kareivius šaudė ir gudai ir ukrainiečiai, - ar tai tiesa?
- Šaudė... žydų sukurstyti.
- Ir tamstai nė vieno žydėlio gaila nebūtų?
- Ką? Žydo gailėtis? Nustebo ponja prokurorienė, - tamsta juokauji? Kaip galima žydo gailėtis.

Taip ponja prokurorienė pati būdama išguita iš tėvynės, vykdamą į galas žino kokį vargą, svajojo apie žydų, it žiurkių, išnuodijimą. Ji net vokiečiams daug ką atleido, už tai, kad jie žydus spaudžia. Kad žydų tarpe, kaip ir kiekvienoje tautoje, yra visokių žmonių, yra ir labai gerų ir garbingų – to ji negalėjo suprasti. Tokios minties nepakėlė jos galvelė. Tikrai, vargšė ponja prokurorienė.²⁵

Jau kažkiek žinant Lenkijos žydų likimą lietuviškos periodikos nuostatos lieka mažai tepakitusios. Išlaikoma esminė nuostata – Lietuvoje antisemitizmas neegzistuoja, o susipratę lietuviai suvokia, kad žydų tarpe yra ir gerų ir blogų žmonių, tačiau „žydų rezervato“ idėja pateikiama kaip vienas iš „žydų klausimo“ sprendimų variantų. Konkrečiu Lenkijos žydų atveju autorius žydų izoliaciją teisinga tuo, kad jie pagaliau nebus persekiojami, mušami ar žudomi. Lietuvių periodikoje taip pat nekartą buvo išsakyta mintis, jog žydų teises reikia suvaržyti tam, kad jie būtų... saugesni, neerzintų savo nepelnytomis privilegijomis kitų šalies gyventojų.

Nors formaliai iki 1940 m. pradžios Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai buvo spėti užmegzti, o pati šalis tapti pirmąja Antrojo pasaulinio karo auka, abiejų šalių santykių vaizdavimas pakisti nespėjo. Šis, kaip ir kiti mūsų anksčiau aptarti tekstai, sukonstruotas tuo pačiu opozicijos principu. Lietuviai savo požiūrį ir santykius su žydais grindžia morališkesnėmis nuostatomis nei lenkai: Lenkijoje antisemitizmas iki karo buvo kur kas stipresnis ir Vilniaus krašte lenkai su žydais elgėsi daug blogiau nei su jais buvo elgiama Lietuvoje. Galų gale, dalis lenkų pasisako ir už visišką žydų sunaikinimą, ko lietuviai sau tikrai neleidžia, vietoj to užjaučia lenkus dėl jų tamsybiškumo. Net ir tokioje įtemptoje situacijoje „žydų klausimas“ vis dar išnaudojamas instrumentiškai – kaip priemonė parodyti lietuvių etinį ir moralinį pranašumą prieš lenkus.

Krikščionių demokratų ideologijai artimame „Naujajame židinyje“ taip pat 1940 metų pradžioje buvo publikuotas Bella Bangha straipsnis²⁶, Vokietijoje pasirodęs dar 1934 metais. Galima susidaryti įspūdį, jog straipsnio autorius bando analizuoti „žydų klausimą“, tačiau jo analizei nesvetima ir stereotipizacija. Viena vertus, autorius demonstruoja analitinius sugebėjimus, išskirdamas dogminį, etinį, kultūrinį bei ekonominį, galiausiai rasinį antisemitizmą, kuris – „krikščionybės atžvilgiu yra

²⁵ Dailios literatūros nedailūs vaisiai. Žydai ir žiurkės // *Vairas*, 1940 nr. 2, p., 227.

²⁶ Bella Bangha SJ. Krikščionybė ir žydai. // *Naujasis židinys*, 1940 nr. 1. Straipsnio pradžioje yra toks redakcijos priedašas: Šis straipsnis yra sutrumpintas vertimas gražios autoriaus studijos *Katholizismus und Judentum...*

visiškai smerktinas”.²⁷ Kita vertus, jis kaltina žydus tuo, kad jų propaganda prisidėjusi prie “krikščioniškosios minties pašalinimo iš viešojo gyvenimo”²⁸. Prieš porą puslapių teigęs, jog rasinis antisemitizmas yra smerktinas, autorius rašo: ”kaip paini yra pati žydo prigimtis.<...> Žydai tebėra tam tikras savy uždaras pasaulis, svetima rasė.”²⁹ Toliau savo svarstymus B. Bangha grindžia sąmokslo teorijai tinkančia retorika:

Žydo prigimtis yra valdovo prigimtis, jis jaučiasi esąs pašauktas pirmauti, būti vadu; jis nori kitus mokyti, juos savotiškai apšviesti, formuoti pasaulį pagal savo modelį. <...>

Tačiau šis darbštumas bei patvarumas apsiriboja tik dalykais, susijusiais su betarpine nauda bei sėkme.<...>

Tačiau krikščionių apmaudą kelia ne tik žydų laisvesnė, oportunistinė moralė, bet ir palaidesnė bei žemesnė žydų moralė iš viso.³⁰

Žydai siekia valdyti, gviešiasi naudos tik sau, yra žemos moralės. Taigi jie kitokie. Autorius pasiūlo ir sprendimo variantus: “boikotuoti žydus visose srityse”³¹:

Šitas sprendimo būdas turi ir praktinių ir teorinių sunkumų. Pirmiausia sunku čia tikėtis pačių krikščionių vieningumo bei sutarimo. Antra, toks boikotas sunkiai būtų įmanomas, kol žydai savo rankose tebelaiiko prekybą, pramonę ir iš viso pasaulio kapitalą ir kol žydai tebeveikia pasaulinę politiką ir spaudą.³²

Boikoto siūloma atsisakyti, tik todėl kad toks pasirinkimas gali neatnešti norimų rezultatų. Taigi autorius pasiūlo: “laipsnišką dvasinės žydų orientacijos pakitėjimą, per jos priartėjimą prie krikščioniškosios galvosenos.”³³ Kitaip tariant, autorius bando siūlyti žydų asimiliacijos variantą. Tačiau toks modelis lietuvių periodikoje taip pat buvo aptarinėjamas, bet nors kiek vieningiau jam pritarta nebuvo, todėl galime sakyti, kad ilgainiui „žydų klausimas“ lietuvių visuomenei buvo primenamas, tačiau jokių efektyvių ar racionaliai pagrįstų būdų kaip jį išspręsti nebuvo pasiūloma. Jau nekalbant apie tai, kad būtų bent kiek konstruktyvesnių svarstymų kaip išlaikyti žydų kultūrinę autonomiją ar lietuvių modernųjį projektą pasukti multikultūriškumo ir polilogo linkme.³⁴

²⁷ B. Bangha... ten pat, p., 67

²⁸ Ten pat, p., 70.

²⁹ Ten pat, p., 70 – 71.

³⁰ Ten pat, p., 72 – 73.

³¹ Ten pat, p., 78.

³² Ten pat p., 78.

³³ Ten pat.

³⁴ Tiesa, esame minėję, kad tiek A. Smetona tiek jo administracijos žmonės viešai savo antisemitinių pažiūrų ir nuostatų nedemonstravo. Tai galėjo būti jų vidinė nuostata, bet taip pat ir simuliuojama pozicija, įgalinanti pasilikti galios lauke. Be abejo, buvo ir tokių asmenų kurie nuosekliai pasisakė prieš bet kokią žydų segregaciją, pavyzdžiui, Mykolas Römeris, Stasys Šalkauskis ar Kazys Grinius. Jų pozicija „žydų klausimu“ išviešėdavo jas kalbinančių žurnalistų dėka, tačiau, regis, visuomenės ji nebuvo per daug išgirstama, nes didžioji lietuvių spaudos dalis „žydų klausimą“ siūlė spręsti vienaip ar kitaip žydus segreguojant. Plačiau interviu su S. Šalkauskiu žiūrėti: V. D. Universiteto rektoriaus prof. St. Šalkauskio pasikalbėjimas su žurnalistais // *Lietuvos žinios*, 1939, nr., 248, p., 5, su K. Girniumi: A. V. Žydai ir nežydai, Pasikalbėjimas su buv. Respublikos Prezidentu dr. K. Griniumi // *Lietuvos žinios*, 1939, nr., 250, p., 4.

